

با نام تو ای خالق اندیشه و گفتار

تحلیلی از ویژگیهای

برنامه ریزی شهری در ایران

www.ketab.ir

ناصر مشهدیزاده دهاقانی

سرشناسه	: مشهدیزاده دهقانی، ناصر
عنوان و پدیدآور	: تحلیلی از ویژگیهای برنامه ریزی شهری در ایران / ناصر مشهدیزاده دهقانی
وضعیت ویراست	: ویراست ۲
مشخصات نشر	: [تهران]: دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۳۷۴.
مشخصات ظاهری	: سی و هشت مصور، نقشه، جدول، نمودار، ۶۰۹، VI ص
فروست	: (مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران شماره ۱۷۵)
شابک	: ۱۰۵۰۰ ریال: 2-097-454-964-1800 ریال
یادداشت	: فیبا
یادداشت	: ص. ع. به انگلیسی: Nasser Mashhadizadeh, An analysis of urban planning characteristics in Iran
یادداشت	: چاپ نهم: ۱۳۸۹ (فیبا).
یادداشت	: کتابنامه: ص. [۵۷۶-۶۰۹].
عنوان دیگر	: برنامه ریزی شهری در ایران
موضوع	: شهرسازی- ایران
موضوع	: شهرسازی- ایران- طرح و برنامه ریزی
موضوع	: شهرنشینی- ایران- تاریخ
شناسه افزوده	: دانشگاه علم و صنعت ایران. مرکز انتشارات
رده بندی کنگره	: NA۹۲۴۷/۱ م ۵ ۱۳۷۴
رده بندی دیویی	: ۴۰۹۵۵/۷۱۱-
شماره کتابخانه ملی	: ۸۷۲۶-۴۷۵

- مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران-تهران-فارمک صندوق پستی ۱۶۳-۱۶۷۶۵ تلفن: ۷۷۲۴۰۴۲۵-دورنویس: ۷۷۲۴۰۴۲۵
 - فروشگاه شماره ۱: میدان رسالت- خیابان هنگام- خیابان دانشگاه علم و صنعت - دانشگاه علم و صنعت ایران- تلفن: ۷۷۲۴۰۳۸۳
 - فروشگاه شماره ۲: روبروی دانشگاه تهران، برج فروزنده طبقه دوم شماره ۴۰۱ تلفن: ۵۰-۶۶۹۵۳۳۴۹
- وب سایت: Publication.iust.ac.ir

نام کتاب: تحلیلی از ویژگیهای برنامه ریزی شهری در ایران

تألیف: ناصر مشهدیزاده دهقانی

چاپ نهم: ۱۳۸۹

شمارگان: ۲۰۰۰ جلد

قیمت: ۹۵۰۰۰ ریال

شماره انتشارات: ۱۷۵

حروفچینی، لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران

* حق چاپ برای دانشگاه علم و صنعت ایران محفوظ است.

ISBN: ۹۶۴-۴۵۴-۰۹۷-۲

شابک: ۹۶۴-۴۵۴-۰۹۷-۲

دیباچه

در برنامه ریزی برای نواحی مختلف کشور، علاوه بر شناخت و تجزیه و تحلیل واقعیاتی که به عنوان بررسی «وضع موجود» نام برده می شود، آگاهی از ساختار تاریخی و عوامل مؤثر بر روند سکونتی آنها نیز لازم می آید. اطلاع از سرگذشتی که نتیجه آن در سیمای محیطی و روال زندگی اجتماعی و معیشتی مراکز زیستی مشاهده می گردد و محیط کالبدی را نیز رقم می زند، در این مقوله قرار می گیرد. این نتایج به طور معمول در خط سیر ادواری طرح و برنامه ریزی و دسته بندی اهداف و برنامه ها و تعیین اولویت ها، نمودی عینی داشته و محققان را در مسیر مطالعاتی خود، با واقعیات روشنتری روبرو می سازد.

پهنه ایران زمین، که در عرصه تمدن بشری، خاستگاه بسیاری از ابتکارات و اختراعات، علوم و فنون، بدایع و صنایع و ادب و عرفان بوده و جنبه های معنوی و مادی زندگی بشری را با هم و جدا از هم در نور دیده است، در نظام سکونتی نیز برای خود دارای پیشینه و فرهنگ و مکتبی است. این پیشینه ها در طرح و برنامه ریزی برای یک محله، یک شهر و یک روستا و یا یک زندگی ایلی و عشیره ای به نسبت مناطق مختلف کشور قابل ملاحظه است. از این رو تجزیه و تحلیل و شناخت پیشینه ها و عواملی که کالبد فضاها را شکل داده، بسی مهم و قابل اهمیت است.

شهر و روستا در این کشور، از نظر استقرار، روابط منطقه ای و فرهنگ سکونتی، دارای نظام و قاعده و چرخه هائی وابسته به یکدیگرند. بنابراین، هرگونه برنامه ریزی، اعم از شهری و روستائی و یا منطقه ای، باید، زمینه مناسب مطالعاتی

خود را از پایه ها و بنیانها آغاز کند. خاصه آنکه، علت العلیل بروز تغییر در روند سکونت در نظامهای زیستی که در طول چند دهه اخیر، در کشور شاهد آن بوده ایم و آثار آنها در تحول لجام گیسخته بافت کالبدی و روند استقرار جمعیت در مراکز شهری و روستائی یا افزایش مهاجرتها و تغییر در ایفای نقش اقتصادی این نواحی قابل مشاهده است، نشان از عدم شناخت واقعی ساختار اجتماعی و محیطی دارد.

کتاب حاضر که آقای ناصر مشهدیزاده، با تلاش ارزنده و خستگی ناپذیر خود، به تحقیق و تالیف آن همت گمارده اند، زمینه بسیار مناسبی را در جهت شناخت پیشینه های مؤثر بر برنامه ریزیهای شهری و منطقه ای ایران، با تاکید بر نکات روشن و یا مبهم در زمینه مسائل شهری و منطقه ای به دست می دهد، و می تواند مرجعی مناسب جهت استفاده برنامه ریزان باشد. تصدّد منابع و مراجعی که نویسنده محترم به آنها استناد کرده اند، نشان از عمق مطالعات این کتاب دارد و امید است با انتشار آن، زمینه مناسبی جهت تداوم تحقیق و انتشار کتب دیگر و از جمله عوامل مؤثر بر برنامه ریزی و روستائی کشور نیز فراهم آید؛ اگر چه در این کتاب مباحثی در رابطه با آن مطرح شده است.

گروه شهرسازی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران، امیدوار است با کتب مختلف که عمده آنها را در طول پنج ساله اخیر منتشر ساخته است، افتخار آن را داشته باشد که گوشه ای از وظیفه خطیر خود را نسبت به دانش شهرسازی و جامعه دانشگاهی ادا کرده و با انتشار کتاب حاضر نیز امکان همکاری ارتباط میان رشته ای بین دانشگاه علم و صنعت ایران با دیگر دانشگاهها و مراجع علمی و از جمله دانشگاه تبریز را نیز فراهم آورده باشد. همچنین، امید آن را دارد که طراحان و برنامه ریزان شهری و منطقه ای با ملاحظه این کتاب و با طرح نظرات خود، زمینه مناسبتری را در جهت آگاهی از ساختار محیطی - تاریخی مراکز زیستی فراهم آورند و با یاری خداوند توسعه اقتصادی اجتماعی کشور را قوام بیشتری بخشند.

اسماعیل شیعه - گروه شهرسازی

دانشکده معماری و شهرسازی

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

- فهرست اشکال (نقشه ها ، نمودارها و تصاویر) دوازده
- فهرست جداول بیست و دو
- سپاسگزاری بیست و چهار
- پیش درآمدی بر بحث بیست و شش
- پیشگفتار سی و یک

بخش اول : شهرنشینی در ایران

- فصل اول : نگاهی بر روند شهرنشینی در ایران ۱
- ۱-۱ . شهرنشینی در دوره باستان ۳
- ۱-۱-۱ . شهرنشینی در زمان حکومت مادها و هخامنشیان ۴
- ۱-۱-۲ . شهرنشینی در زمان فرمانروائی سلوکیان و اشکانیان ۶
- ۱-۱-۳ . شهرنشینی در دوره حکومت ساسانیان ۱۰
- ۱-۲ . شهرنشینی در دوره پس از ورود اسلام به ایران ۱۱
- ۱-۲-۱ . تحولات شهرنشینی ۱۳
- ۱-۲-۱-۱ . شهرنشینی از ابتدای ورود اسلام به ایران تا شروع حکومت صفویه ۱۳
- ۱-۲-۱-۲ . شهرنشینی از آغاز حکومت صفویه تا اواخر حکومت قاجاریه ۱۶
- ۱-۲-۲ . بنیانهای زندگی شهری ۱۹
- ۱-۲-۲-۱ . نحوه اداره امور شهر ۱۹
- ۱-۲-۲-۲ . سازمانهای مذهبی و آموزشی شهر ۲۰
- ۱-۲-۲-۳ . انجمنهای صنفی شهر ۲۱
- ۱-۲-۲-۴ . محلات شهر ۲۲
- ۱-۲-۳ . رابطه شهر و روستا ۲۴
- ۱-۳ . شهرنشینی در دوره جدید ۲۷

۲۸	۱-۳-۱ . تحلیل آماری شهرنشینی در چهار دوره سرشماری ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵
۲۸	۱-۳-۱-۱ . ابعاد و میزان شهرنشینی در دهه های اخیر
۳۲	۱-۳-۱-۲ . جمعیت شهری و روستایی
۳۵	۱-۱-۱-۳ . روند ، ابعاد و میزان شهرنشینی در سطح استانهای کشور
۴۰	۱-۳-۱-۴ . تحول جمعیت و نقاط شهری
۴۳	۱-۳-۱-۵ . تغییرات عددی شهرهای استانهای کشور
۴۵	۱-۳-۲ . بررسی روند و مراحل شهرنشینی دوره جدید در ایران
۴۶	۱-۳-۲-۱ . شهرنشینی بطنی ، از سال ۱۲۹۹ تا ۱۳۴۰
۴۶	۱- شهرنشینی از سال ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۰
۴۹	۲- شهرنشینی از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۰
۵۱	۱-۳-۲-۲ . شهرنشینی سریع ، از سال ۱۳۴۰ به بعد
۵۱	۱- شهرنشینی از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷
۵۴	۲- شهرنشینی از سال ۱۳۵۷ تا به امروز
۵۶	۱-۴ . خلاصه و نتیجه
۶۱	فصل دوم : شهرنشینی و تحولات اجتماعی و اقتصادی دهه های اخیر
۶۴	۲-۱ . نگاهی بر تحولات اقتصادی ایران در دهه های اخیر
۶۴	۲-۱-۱ . اقتصاد ایران تا سال ۱۳۲۰
۷۳	۲-۱-۲ . اقتصاد ایران و برنامه های عمرانی
۷۳	۲-۱-۱-۲ . برنامه عمرانی اول (۱۳۲۷-۱۳۳۴)
۷۵	۲-۱-۲-۲ . برنامه عمرانی دوم (۱۳۳۴-۱۳۴۱)
۷۵	۲-۱-۲-۳ . برنامه عمرانی سوم (۱۳۴۲-۱۳۴۶)
۷۹	۲-۱-۲-۴ . برنامه عمرانی چهارم (۱۳۴۷-۱۳۵۱)
۸۱	۲-۱-۲-۵ . برنامه عمرانی پنجم (۱۳۵۲-۱۳۵۶)
۸۲	۲-۱-۲-۶ . برنامه عمرانی اول پس از انقلاب (۱۳۶۲-۱۳۶۶)
۸۳	۲-۱-۳ . تحول بخشهای سه گانه اقتصاد (کشاورزی ، صنعت و خدمات)
۸۷	۲-۲ . اصلاحات ارضی و اثرات آن بر رشد شهرنشینی
۸۸	۲-۲-۱ . اهداف اصلاحات ارضی
۸۹	۲-۲-۲ . مراحل اصلاحات ارضی

۹۱. اثرات و نتایج اصلاحات ارضی. ۲-۲-۳
۹۸. مهاجرت روستائیان به شهرها. ۲-۳
۱۰۰. میزان مهاجرت. ۲-۳-۱
۱۰۷. مراحل و روند مهاجرت. ۲-۳-۲
۱۰۷. مهاجرت بین سالهای ۱۳۰۰ تا ۱۳۴۲. ۲-۳-۲-۱
۱۰۸. مهاجرت بین سالهای ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷. ۲-۳-۲-۲
۱۱۰. مهاجرت از سال ۱۳۵۷ به بعد. ۲-۳-۲-۳
۱۱۱. علل مهاجرت. ۲-۳-۳
۱۱۶. اثرات و نتایج مهاجرت. ۲-۳-۴
۱۱۸. حاشیه نشینی در ایران. ۲-۴
۱۱۹. تعریف و روند حاشیه نشینی در ایران. ۲-۴-۱
۱۲۳. ویژگیها، خصوصیات و شرایط زیست حاشیه نشینان. ۲-۴-۲
۱۲۵. پراکندگی جغرافیایی مکانهای حاشیه نشین. ۲-۴-۲-۱
۱۲۷. چگونگی مسکن حاشیه نشینان. ۲-۴-۲-۲
۱۲۹. ساختار جمعیتی جوامع حاشیه نشین. ۲-۴-۲-۳
۱۲۹. وضعیت بهداشت و خدمات رفاهی حاشیه نشینان. ۲-۴-۲-۴
۱۳۱. کیفیت آموزش و فرهنگ در جوامع حاشیه نشین. ۲-۴-۲-۵
۱۳۲. نحوه اشتغال و درآمد ساکنین مکانهای حاشیه نشین. ۲-۴-۲-۶
۱۳۳. منشاء اجتماعی و جغرافیایی حاشیه نشینان. ۲-۴-۲-۷
۱۳۴. علل و نتایج حاشیه نشینی. ۲-۴-۳
۱۳۵. علل حاشیه نشینی. ۲-۴-۳-۱
۲۴۱. نتایج و اثرات حاشیه نشینی. ۲-۴-۳-۲
۱۴۶. تمرکز گرایی و بهم خوردن شبکه شهری در ایران. ۲-۵
۱۴۶. نگاهی به پدیده تمرکز گرایی. ۲-۵-۱
۱۵۰. روند و چگونگی بهم خوردن شبکه شهری در ایران. ۲-۵-۲
۱۶۳. بررسی روند ایجاد و گسترش تمرکز گرایی در تهران. ۲-۵-۳
۱۷۹. آثار و عوارض تمرکز گرایی در تهران. ۲-۵-۴
۱۸۰. پیامدهای تمرکز گرایی در سطح شهر تهران. ۲-۵-۴-۱
۱۸۳. بروز مشکلات ناشی از تمرکز گرایی در سطح منطقه ای. ۲-۵-۴-۲

- ۱۸۴..... اثرات و عوارض ملی و سرزمینی تمرکزگرایی. ۲-۵-۴-۳
- ۱۸۶..... خلاصه و نتیجه. ۲-۶

بخش دوم : شهر و برنامه ریزی شهری در ایران

فصل سوم : شهر و برنامه ریزی شهری در ایران ؛ دوره باستان و دوره پس از ورود اسلام. ۱۹۱

۱-۳-۱. شهر و برنامه ریزی شهری در دوره باستان. ۱۹۴

۱-۱-۳. پایه گذاری و ایجاد اولین هسته های شهری در زمان حکومت مادها و هخامنشیان. ۱۹۹

۲-۱-۳. دوره تحولات جدید برنامه ریزی شهری در زمان فرمانروائی سلوکیان و اشکانیان. ۲۰۵

۳-۱-۳. ادامه و تکامل روند برنامه ریزی شهری دوره باستان در زمان حکومت ساسانیان. ۲۱۴

۱-۳-۳. جزء سه گانه ساخت شهرها در زمان ساسانیان. ۲۲۱

۱. کهندژ یا قلعه. ۲۲۱

۲. شهرستان یا شارستان. ۲۲۳

۳. ریحض یا حومه. ۲۲۳

۲-۱-۳-۳. نظام طبقاتی موجود شهرها در زمان حکومت ساسانیان. ۲۲۵

۳-۱-۳-۳. جهت یابی چهارگانه شهرها در زمان حکومت ساسانیان. ۲۲۶

۲-۳-۳. شهر و برنامه ریزی شهری در دوره پس از ورود اسلام به ایران. ۲۲۸

۱-۲-۳. سیر تحول تاریخی شهر و برنامه ریزی شهری در دوره پس از ورود اسلام به ایران. ۲۳۰

۱-۱-۲-۳. قرون اولیه اسلامی. ۲۳۱

۱-۱-۲-۳. قرون میانی اسلامی. ۲۳۵

۳-۱-۲-۳. قرون متاخر اسلامی. ۲۳۹

۲-۲-۳. شناخت و بررسی ویژگیهای کالبدی شهرهای ایرانی در دوره پس از ورود اسلام

به ایران. ۲۴۵

۱-۲-۲-۳. ویژگیهای ساخت کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی. ۲۴۵

۲-۲-۲-۳. ویژگیهای سیمای کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی. ۲۵۱

۳-۲-۲-۳. ویژگیهای بافت کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی. ۲۵۷

۳-۲-۳. فضاها و عناصر اصلی - کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی. ۲۶۴

۱-۳-۲-۳. ارگ و بارو. ۲۶۹

۲-۲-۳-۳. مسجد جامع و فضاهای مذهبی و آموزشی. ۲۷۹

۲-۳-۳-۳. بازارها. ۲۸۶

۳۱۶ کاروانسراها . ۳-۲-۳-۴
۳۲۰ محلات مسکونی . ۳-۲-۳-۵
۳۲۴ شبکه معابر . ۳-۲-۳-۶
۳۵۱ سایر فضاها و عناصر شهری . ۳-۲-۳-۷
۳۵۹ خلاصه و نتیجه . ۳-۳
۳۷۹	فصل چهارم ، شهر و برنامه ریزی شهری در ایران ؛ مرحله تحول و دگرگونی . ۳۷۹
۳۸۸	۴-۱ . شروع اقدامات شهرسازی جدید و تاثیر آن بر روی عناصر و اجزاء اصلی شهرها . ۳۸۸
۳۹۱	۴-۱-۱ . تاثیر بر روی بافت قدیمی شهرها . ۳۹۱
۴۰۶	۴-۱-۲ . تاثیر بر روی بافت بازار . ۴۰۶
۴۱۵	۴-۱-۳ . تغییر و تضعیف نقش سایر فضاها عناصر قدیمی شهرها . ۴۱۵
۴۱۸	۴-۲ . تحلیلی از رشد و توسعه فضایی شهرهای ایران . ۴۱۸
۴۲۴	۴-۲-۱ . مراحل رشد و توسعه فضایی شهرهای ایران . ۴۲۴
۴۲۴	۴-۲-۱-۱ . بافت تاریخی ؛ ایجاد و گسترش هسته اولیه شهرها . ۴۲۴
۴۲۵	۴-۲-۱-۲ . بافت قدیمی ؛ شکل گیری ساختار کالبدی شهرهای ایرانی . ۴۲۵
۴۲۹	۴-۲-۱-۳ . بافت میانی ؛ رشد آرام شهرها و شروع تغییرات کالبدی در آنها . ۴۲۹
۴۳۱	۴-۲-۱-۴ . بافت جدید ؛ رشد شتابان شهرسازی و گسترش بی رویه شهرها . ۴۳۱
۴۳۵	۴-۲-۱-۵ . بافت پیرامونی ؛ گسترش شهرک سازی . ۴۳۵
۴۳۵	۴-۲-۱-۶ . بافت اقماری ؛ گسترش ناپیوسته شهرها . ۴۳۵
۴۳۷	۴-۲-۱-۷ . گسترش متروپلی شهرها به همراه ایجاد شهرهای جدید . ۴۳۷
۴۳۸	۴-۲-۲ . نگاهی به رشد جمعیتی و گسترش کالبدی چند شهر کشور . ۴۳۸
۴۴۲	۴-۲-۲-۱ . تهران . ۴۴۲
۴۵۲	۴-۲-۲-۲ . مشهد . ۴۵۲
۴۵۶	۴-۲-۲-۳ . اصفهان . ۴۵۶
۴۵۹	۴-۲-۲-۴ . تبریز . ۴۵۹
۴۶۲	۴-۲-۲-۵ . اهواز . ۴۶۲
۴۶۴	۴-۲-۲-۶ . رشت ، بندرانزلی و لاهیجان . ۴۶۴
۴۶۶	۴-۲-۲-۷ . کاشان . ۴۶۶
۴۶۸	۴-۳ . برنامه ریزی و تهیه طرحهای جامع شهری . ۴۶۸

۴۶۹	۴-۳-۱. فعالیتهای شهرسازی و تهیه طرحهای جامع شهری
۴۷۷	۴-۳-۲. نحوه تهیه طرحهای جامع شهری
۴۸۱	۴-۳-۳. مسائل، مشکلات و نارسائیهای طرحهای جامع شهری
۴۹۷	۴-۴-۴. برنامه ریزی و ایجاد شهرها و شهرکهای جدید
۴۹۸	۴-۴-۱. نگاهی به شهرهای جدید ایجاد شده در کشور
۴۹۸	۴-۴-۱-۱. سابقه ایجاد شهرهای جدید
۵۰۶	۴-۴-۱-۲. مطالعه موردی چند شهر جدید
۵۰۶	۱. آبادان، شهرنفتی
۵۱۰	۲. اسلامشهر؛ شهر خودرو
۵۱۲	۳. شاهین شهر؛ شهر خوابگاهی
۵۱۵	۴. بولاشهر؛ شهر صنعتی
۵۲۵	۵. یاسوج؛ شهر اداری-سیاسی
۵۲۸	۴-۴-۲. شهرهای جدید در حال برنامه ریزی یا احداث
۵۳۸	۴-۴-۳. لزوم ایجاد شهرکهای صنعتی
۵۴۱	۴-۵. خلاصه و نتیجه
۵۷۵	- فهرست منابع
۵۷۶	- فهرست منابع فارسی
۶۰۸	- فهرست منابع انگلیسی

فهرست اشکال (نقشه ها ، نمودارها و تصاویر)

صفحه	عنوان
۳۱	شکل (۱-۱) نمودار رشد جمعیت کل، شهری و روستایی ایران بین سالهای ۱۳۰۰ تا ۱۳۶۵
۱۳۶۵ تا ۱۳۳۵	شکل (۲-۲) توزیع نسبت اشتغال بر حسب فعالیتهای عمده اقتصادی در چهار دوره سرشماری
۸۶	شکل (۲-۳) پراکندگی مناطق زاغه نشین در داخل بافت شهری تهران، در اوایل دهه ۷۰
۱۲۶	شکل (۲-۴) نحوه مکان گزینی حاشیه نشینان شهر تبریز
۱۲۸	شکل (۲-۵) موقعیت حاشیه نشینان منطقه اسلام آباد نسبت به شهر سلماس
۱۳۰	شکل (۲-۶) نمودار سلسله مراتب تطبیقی ۵۰ شهر اول جمعیتی ایران در چهار دوره سرشماری
۱۳۳۵ - ۱۳۶۵	شکل (۲-۷) منحنی تجمعی شهرها و جمعیت آنها در چهار دوره سرشماری ۱۳۳۵ تا
۱۵۲	شکل (۲-۸) درجه بندی رتبه - اندازه شهری در ایران طی سالهای ۱۳۱۹ تا ۱۳۶۵
۱۵۶	شکل (۲-۹) رده بندی جمعیتی ۲۰ شهر بزرگ کشور طی چهار دوره سرشماری ۱۳۳۵ تا
۱۵۹	شکل (۲-۱۰) روند تکاملی نقش شهرهای ایران در فاصله دو سرشماری ۱۳۴۵-۵۵، بر مبنای تیپولوژی شهری زرژشابو و بوژوگاریه
۱۶۱	شکل (۲-۱۱) روند تکاملی نقش شهرهای بیش از ۲۵ هزار نفری در فاصله دو سرشماری ۱۳۴۵-۵۵ بر مبنای تیپولوژی شهری زرژشابو و بوژوگاریه
۱۷۰	شکل (۲-۱۲) توزیع نسبی کارگاه های کشور بر حسب استان در سال ۱۳۶۵
۱۷۲	شکل (۲-۱۳) متوسط درآمدهای سالانه یک خانوار شهری و روستایی بر حسب استان در سال ۱۳۴۶
۱۷۵	شکل (۲-۱۴) روند اثر گذاری عوامل گوناگون بر رشد و گسترش بی رویه شهر تهران و آشکار شدن مشکلات و عوارض
۱۸۹	شکل (۲-۱۵) پرسپکتیو و نقشه معبد عیلامی چغازنبیل
۱۹۵	

- شکل (۱۶-۲) شهر سوخته ، منطقه مسکونی شرقی ۱۹۷.
- شکل (۱۷-۳) شهر پیشه وران ، دهکده قبل از هخامنشی ۱۹۸.
- شکل (۱۸-۳) تصویر آشوری از ده- دژرها ۲۰۰.
- شکل (۱۹-۳) تصویری آشوری از ده- دژکیش سیم ۲۰۰.
- شکل (۲۰-۳) ساخت شهر ایرانی در زمان مادها و هخامنشیان ۲۰۱.
- شکل (۲۱-۳) نقشه شهر هخامنشی شوش ۲۰۳.
- شکل (۲۲-۳) نقشه تخت جمشید ۲۰۴.
- شکل (۲۳-۳) نقشه شهر مرو در زمان سلوکیان و اشکانیان ۲۰۸.
- شکل (۲۴-۳) نقشه شهر دورا اورپوس در حدود سالهای ۱۶۵-۲۶۵ میلادی ۲۰۸.
- شکل (۲۵-۳) ساخت شهر ایرانی در زمان سلوکیان و اشکانیان ۲۱۰.
- شکل (۲۶-۳) نقشه شهرها و قلاع اشکانی در دشت گرگان ۲۱۲.
- شکل (۲۷-۳) نقشه شهر اشکانی هترا در قرن دوم میلادی ۲۱۳.
- شکل (۲۸-۳) نقشه بازسازی شده شهر Koy-Krylgan-Kala در خوارزم ۲۱۳.
- شکل (۲۹-۳) تصویری از بل قدیمی شهر دزفول ۲۱۵.
- شکل (۳۰-۳) تصویری از محله قلعه شهر دزفول ۲۱۵.
- شکل (۳۱-۳) نقشه شهر جندی شاپور ۲۱۶.
- شکل (۳۲-۳) نقشه هایی از شهر مدائن یا تیسفون ۲۲۰.
- شکل (۳۳-۳) نقشه شهر اردشیر خوره یا فیروز آباد ۲۱۹.
- شکل (۳۵-۳) نقشه شهر بیشاپور ۲۲۲.
- شکل (۳۶-۳) ساخت شهر ایرانی در زمان ساسانیان ۲۲۴.
- شکل (۳۷-۳) ساخت سه گانه طبقاتی در شهرهای زمان ساسانیان ۲۲۶.
- شکل (۳۸-۳) قسمتهایی از شهر نساء در زمان اشکانیان ۲۲۷.
- شکل (۳۸-۳) جهت پایی چهارگانه مؤثر در شکل پایی معابر و ایجاد دروازه ها در شهرهای ساسانی ۲۲۸.
- شکل (۴۰-۳) نقشه تخت سلیمان ۲۲۹.
- شکل (۴۱-۳) ساخت شهر در دوره اسلامی- اموی ۲۳۱.
- شکل (۴۲-۳) نقشه بازسازی شده شهر بغداد در زمان منصور خلیفه عباسی ۲۳۳.
- شکل (۴۳-۳) نقشه شهر سامره در قرون اولیه اسلامی ۲۳۳.
- شکل (۴۴-۳) نقشه شهر حلب در قرون میانی اسلامی ۲۳۴.

- شکل (۳-۴۵) ساخت شهر ایرانی در زمان آل بویه، سامانیان و سلجوقیان. ۲۳۴
- شکل (۳-۴۶) نقشه شهر جرجان در قرن ششم هجری. ۲۳۶
- شکل (۳-۴۷) نقشه شهر سلطانیه. ۲۳۸
- شکل (۳-۴۸) ساخت شهر ایرانی در زمان صفویه. ۲۴۰
- شکل (۳-۴۹) نقشه مجموعه شهرسازی زمان صفویه و قسمتهایی از شهر قدیمی اصفهان. ۲۴۱
- شکل (۳-۵۰) نقشه شهر تهران در سال ۱۲۷۰ هجری شمسی. ۲۴۲
- شکل (۳-۵۱) نقشه شهر اراک. ۲۴۴
- شکل (۳-۵۲) ساخت کالبدی شهر نائین. ۲۴۶
- شکل (۲-۵۳) نقشه تقریبی شهر سمرقند. ۲۴۷
- شکل (۳-۵۴) نقشه ری باستان. ۲۴۸
- شکل (۳-۵۵) ساخت شهر قدیمی یزد. ۲۴۹
- شکل (۳-۵۶) ترکیب گلی سازمان فضایی شهر فتودالی در ایران. ۲۵۱
- شکل (۳-۵۷) تصویر یکی از چهاره‌های شهر اصفهان. ۲۵۲
- شکل (۳-۵۸) سیمای شهر کویری گناباد. ۲۵۳
- شکل (۳-۵۹) بادگیرهای حجیم چهار طرفه بندر لنگه. ۲۵۳
- شکل (۳-۶۰) سیمای شهر قدیم بوشهر. ۲۵۵
- شکل (۳-۶۱) تصویری از خیابان لیان بوشهر. ۲۵۶
- شکل (۳-۶۲) تصویری از خیابان لیان بوشهر. ۲۵۶
- شکل (۳-۶۳) نقشه تعیین عوامل پنج گانه سیمای شهری نائین. ۲۵۸
- شکل (۳-۶۴) نقشه بافت گسسته بندر عباس. ۲۵۹
- شکل (۳-۶۵) نقشه بافت کهن بوشهر در اوایل دهه ۷۰. ۲۶۰
- شکل (۳-۶۶) نقشه قسمتی از بافت کهن شهر دزفول. ۲۶۲
- شکل (۳-۶۷) نقشه بافت قدیمی شهر قم. ۲۶۳
- شکل (۳-۶۸) عناصر و بخشهای شهرهای بازرگانی - تولیدی ایران در دوره پس از ورود اسلام. ۲۶۵
- شکل (۳-۶۹) عناصر اصلی والگوی شکل گیری بسیاری از سکونتگاه های ایران در مراحل نخستین تکوین آنها. ۲۶۵
- شکل (۳-۷۰) شیراز، پیوند فضایی میان عناصر مجموعه. ۲۶۷
- شکل (۳-۷۱) نائین، پیوند فضایی میان عناصر مجموعه. ۲۶۷

- شکل (۳-۷۲) کاشان ، پیوند فضایی میان عناصر مجموعه ۲۶۸
- شکل (۳-۷۳) زواره ، پیوند فضایی میان عناصر مجموعه ۲۶۸
- شکل (۳-۷۴) نقشه موقعیت هسته نخستین شهر خرم آباد ۲۷۰
- شکل (۳-۷۵) نقشه شهر بخارا ۲۷۲
- شکل (۳-۷۶) نقشه شهر سمرقند ۲۷۲
- شکل (۳-۷۷) ساخت شهر قدیمی طبرس ۲۷۳
- شکل (۳-۷۸) یزد، سازمان شهر قلعه ای ۲۷۵
- شکل (۳-۷۹) نائین ، سازمان شهر قلعه ای ۲۷۵
- شکل (۳-۸۰) کروکی برج و باروی ارگ شهر قدیمی سلطانیه ۲۷۷
- شکل (۳-۸۱) نقشه مسجد جمعه اصفهان و ارتباط فضایی آن با بازار و محلات مسکونی ۲۸۰
- شکل (۳-۸۱) نقشه شهر (ارگ) قدیم بم ۲۷۸
- شکل (۳-۸۳) نحوه قرارگیری مسجد شاه اصفهان در جهت قبله و حفظ ارتباط با میدان نقش جهان ۲۸۲
- شکل (۳-۸۴) نقشه و مقطع مسجد شاه اصفهان ۲۸۲
- شکل (۳-۸۵) تصویر مدرسه چهارباغ اصفهان ۲۸۴
- شکل (۳-۸۶) نقشه مدرسه چهارباغ اصفهان و موقعیت آن نسبت به چهارباغ و بازار سلطانی ۲۸۵
- شکل (۳-۸۷) نقشه موقعیت بناهای مذهبی و راسته های شهر دزفول ۲۸۷
- شکل (۳-۸۸) نائین، موقعیت حسینیه ها ۲۸۸
- شکل (۳-۸۹) عناصر و فضاهای حسینیه کلوان ۲۸۹
- شکل (۳-۹۰) تصویر یکی از مساجد بافت کهن بندر بوشهر ، به همراه فضای عزاداری روبروی آن ۲۹۰
- شکل (۳-۹۱) تصویر یکی از محلهای پذیرا از عزاداران حسینی در بافت کهن شهر دزفول ۲۹۰
- شکل (۳-۹۲) عناصر اصلی شهرهای اسلامی ۲۹۲
- شکل (۳-۹۳) نحوه فعالیت بازار در شهر اصفهان ۲۹۳
- شکل (۳-۹۴) نحوه فعالیت بازار در شهر کرمان ۲۹۳
- شکل (۳-۹۵) نحوه فعالیت بازار در شهر شیراز ۲۹۳
- شکل (۳-۹۶) تکامل بازار در شهرهای ایران ۲۹۵
- شکل (۳-۹۷) نقشه بافت سنتی لاهیجان ۲۹۶
- شکل (۳-۹۸) نقشه بافت سنتی زواره ۲۹۶

- شکل (۳-۹۹) نقشه بافت سنتی نائین ۲۹۶
- شکل (۳-۱۰۰) نحوه نورگیری از سقف در تیمچه ملک بازار اصفهان ۲۹۹
- شکل (۳-۱۰۱) تصویر بازار سلطانی اصفهان ۳۰۰
- شکل (۳-۱۰۲) تصویر بازار وکیل شیراز ۳۰۱
- شکل (۳-۱۰۳) برش قائم بازار در نواحی مختلف ایران ۳۰۲
- شکل (۳-۱۰۴) نقشه شکل گیری فضایی بافت بازار در شهرهای سنتی ایران ۳۰۳
- شکل (۳-۱۰۵) تصویری از امتداد بازار تبریز بر روی پل ۳۰۴
- شکل (۳-۱۰۶) نقشه بافت سنتی شوشتر ۳۰۵
- شکل (۳-۱۰۷) تصویر یکی از راسته های بازار قدیم شهر تبریز ۳۰۶
- شکل (۳-۱۰۸) تصویر یکی از راسته های بازار قدیم شهر دزفول ۳۰۶
- شکل (۳-۱۰۹) نقشه بازار تبریز ۳۰۸
- شکل (۳-۱۱۰) نقشه بازار تهران ۳۰۸
- شکل (۳-۱۱۱) نقشه بازار لار ۳۰۸
- شکل (۳-۱۱۲) نقشه بازار و بافت سنتی کاشان ۳۱۰
- شکل (۳-۱۱۳) نقشه بازار و کاروانسرای نوکاشان ۳۱۱
- شکل (۳-۱۱۴) نقشه بازار و بافت سنتی شیراز ۳۱۱
- شکل (۳-۱۱۵) نقشه شهر و بازار اصفهان در قرن یازدهم میلادی ۳۱۳
- شکل (۳-۱۱۶) نقشه شهر و بازار اصفهان در قرن چهاردهم میلادی ۳۱۳
- شکل (۳-۱۱۷) نقشه بازار قیصریه در شمال میدان نقش جهان اصفهان ۳۱۴
- شکل (۳-۱۱۸) نقشه بازار قدیم اصفهان و ارتباط فضایی آن با مجموعه جدید شهرسازی
شاه عباس ۳۱۵
- شکل (۳-۱۱۹) نقشه یکی از کاروانسراهای ایران، با فضاهای جنبی ۳۱۶
- شکل (۳-۱۲۰) نقشه کاروانسراهای درون شهری اطراف میدان نقش جهان اصفهان ۳۱۹
- شکل (۳-۱۲۱) نقشه کاروانسراهای مدور و هشت ضلعی ۳۲۱
- شکل (۳-۱۲۲) نقشه شماتیک چگونگی ارتباط مجموعه های مسکونی و مرکز محله،
توسط گذرها ۳۲۳
- شکل (۳-۱۲۳) نقشه راسته ها و مراکز محله شهر دزفول از زمان صفویه تا اواخر حکومت
قاجار ۳۲۵
- شکل (۳-۱۲۴) نقشه توزیع فضایی عناصر خدماتی - شهری دزفول و سلسله مراتب ارتباطی
بین آنها ۳۲۶

- شکل (۳-۱۲۵) نقشه شهر' محدوده' محله های مسکونی نائین..... ۳۲۷
- شکل (۳-۱۲۶) شکل گیری ارگانیک شهر کرمان و ترکیب محلات مسکونی آن..... ۳۲۸
- شکل (۳-۱۲۷) نقشه اصفهان در سال ۱۳۰۲ خورشیدی..... ۳۳۰
- شکل (۳-۱۲۸) نحوه شکل گیری محلات در بافت قدیم شهر قم..... ۳۳۲
- شکل (۳-۱۲۹) نقشه محلات تشکیل دهنده بافت قدیمی شهر شیراز..... ۳۳۳
- شکل (۳-۱۳۰) نقشه خیابانها و کانالهای آبیاری در طول مزارع دیوارکشی شده در مهریز..... ۳۳۶
- شکل (۳-۱۳۱) نقشه شهر سمنان..... ۳۳۸
- شکل (۳-۱۳۲) نقشه شهر دامغان..... ۳۳۸
- شکل (۳-۱۳۳) نقشه بافت بندر سیراف و شبکه ارتباطی آن..... ۳۴۰
- شکل (۳-۱۳۴) نقشه سلسله مراتب شبکه های ارتباطی..... ۳۴۱
- شکل (۳-۱۳۵) تصویری از یک سایات در بافت کهن شهر دزفول..... ۳۴۴
- شکل (۳-۱۳۶) تصویری از یک مرکز محله در بافت کهن شهر دزفول..... ۳۴۴
- شکل (۳-۱۳۷) تصویری از معابر بافت کهن بندر بوشهر..... ۳۴۶
- شکل (۳-۱۳۸) تصویری از معابر مشرف به رودخانه در بافت کهن شهر دزفول..... ۳۴۶
- شکل (۳-۱۳۹) نقشه سلسله مراتب شبکه معابر در بافت سنتی شهر زواره..... ۳۴۸
- شکل (۳-۱۴۰) نقشه سلسله مراتب شبکه معابر در بافت سنتی شهر نائین..... ۳۴۸
- شکل (۳-۱۴۱) نقشه شبکه ارتباطات محلات جویباره و هردشت اصفهان..... ۳۴۹
- شکل (۳-۱۴۲) نقشه شبکه معابر موجود در بافت قدیمی محله حلفایی آذرشهر..... ۳۵۰
- شکل (۳-۱۴۳) نقشه باغ قین کاشان..... ۳۵۲
- شکل (۳-۱۴۴) نقشه باغهای تاریخی اصفهان در حول محور چهارباغ..... ۳۵۴
- شکل (۳-۱۴۵) نقشه کاخ چهلستون اصفهان و باغهای اطراف آن..... ۳۵۶
- شکل (۳-۱۴۶) نقشه حمام شاه در اصفهان..... ۳۵۷
- شکل (۳-۱۴۷) نقشه حمام خسرو آقا در اصفهان..... ۳۵۸
- شکل (۳-۱۴۸) نقشه بافت قدیمی شهر ابرقو و شبکه ارتباطات آن..... ۳۶۳
- شکل (۳-۱۴۹) نقشه بافت قدیمی شهر آران و بیدگل و شبکه ارتباطات آن..... ۳۶۴
- شکل (۳-۱۵۰) نقشه بافت قدیمی شهر اردبیل و شبکه ارتباطات آن..... ۳۶۵
- شکل (۳-۱۵۱) نقشه بافت قدیمی شهر بهبهان و شبکه ارتباطات آن..... ۳۶۶
- شکل (۳-۱۵۲) نقشه بافت قدیمی شهر خمین و شبکه ارتباطات آن..... ۳۶۷
- شکل (۳-۱۵۳) نقشه بافت قدیمی شهر ارومیه و شبکه ارتباطات آن..... ۳۶۸

- شکل (۳-۱۵۴) نقشه بافت قدیمی شهر سنندج و شبکه ارتباطات آن ۳۶۹
- شکل (۳-۱۵۵) نقشه بافت قدیمی شهر شوشتر و شبکه ارتباطات آن ۳۷۰
- شکل (۳-۱۵۶) نقشه بافت قدیمی شهر محلات و شبکه ارتباطات آن ۳۷۱
- شکل (۳-۱۵۷) نقشه بافت قدیمی شهر نور و شبکه ارتباطات آن ۳۷۲
- شکل (۳-۱۵۸) نقشه بافت قدیمی شهر همدان و شبکه ارتباطات آن ۳۷۳
- شکل (۳-۱۵۹) نقشه بافت قدیمی شهر اصفهان و شبکه ارتباطات آن ۳۷۵
- شکل (۳-۱۶۰) نقشه بافت قدیمی شهر اصفهان و شبکه ارتباطات آن ۳۷۶
- شکل (۳-۱۶۱) نقشه بافت قدیمی شهر دزفول و شبکه ارتباطات آن ۳۷۶
- شکل (۳-۱۶۲) نقشه بافت قدیمی شهر شهرضا و شبکه ارتباطات آن ۳۷۷
- شکل (۳-۱۶۳) نقشه بافت کالبدی شهر تبریز و تحمیل شبکه های ارتباطی جدید بر روی آن . . . ۳۸۴
- شکل (۴-۱۶۴) نقشه بافت کهن شهر دزفول و شبکه ارتباطی تحمیل شده بر روی آن ۳۸۶
- شکل (۴-۱۶۵) نقشه مداحلات کالبدی در بافت کهن بندر بو شهر ۳۹۴
- شکل (۴-۱۶۶) نقشه محور چهارباغ اصفهان به همراه بازار و میدان نقش جهان ۳۹۵
- شکل (۴-۱۶۷) نقشه محله بندی قدیم شهر اصفهان ۳۹۶
- شکل (۴-۱۶۸) نقشه احداث میدان اصلی همدان بر روی بافت قدیم شهر ۳۹۸
- شکل (۴-۱۶۹) تحمیل شبکه بندی جدید خیابانها بر روی بافت مسکونی و بازار قدیمی شهر همدان ۳۹۸
- شکل (۴-۱۷۰) نقشه پراکندگی محلهای اسکان جنگ دگان در بافت کهن بندر بو شهر ۴۰۰
- شکل (۴-۱۷۱) نقشه کیفیت استحکامی بناهای بافت کهن بندر بو شهر ۴۰۲
- شکل (۴-۱۷۲) نقشه مناطق موشک خورده دزفول بین سالهای ۱۳۶۱ تا ۱۳۶۳ ۴۰۴
- شکل (۴-۱۷۳) نقشه قسمتی از محله قلعه دزفول که مورد اصابت موشک قرار گرفت ۴۰۵
- شکل (۳-۱۷۴) نقشه بافت معاصر بازار کاشان ۴۰۷
- شکل (۴-۱۷۵) نقشه بافت معاصر بازار شیراز ۴۰۷
- شکل (۴-۱۷۶) نقشه قطع ارتباط فضایی بازار در بافت کهن شهر دزفول و ایجاد جدایی بین بازار و مسجد جامع به وسیله خیابان ۴۰۹
- شکل (۴-۱۷۷) نقشه بافت معاصر بازار همدان ۴۱۰
- شکل (۴-۱۷۸) نقشه بافت معاصر بازار اصفهان ۴۱۲
- شکل (۴-۱۷۹) نقشه بافت معاصر بازار تبریز ۴۱۴
- شکل (۴-۱۸۰) نقشه وضعیت ساختمانهای مرکز شهر همدان ۴۱۶

- شکل (۱۸۱-۴) نقشه مراحل بحرانی تخریب باغات و مزارع شیراز. ۴۲۲
- شکل (۱۸۲-۴) نقشه گسترش شهر نجف آباد در زمانهای مختلف. ۴۲۶
- شکل (۱۸۳-۴) نقشه شهر یزد و گسترش آن در طی زمان. ۴۲۸
- شکل (۱۸۴-۳) نقشه توسعه فیزیکی شهر قم. ۴۳۰
- شکل (۱۸۵-۴) نقشه گسترش شهر نجف آباد بین سالهای ۱۳۳۹-۱۳۴۰. ۴۳۳
- شکل (۱۸۶-۴) نقشه روند توسعه کالبدی شهر خرم آباد طی سالهای مختلف. ۴۳۶
- شکل (۱۸۷-۴) نمودار تغییرات جمعیت شهر تهران بین سالهای ۱۲۷۹ تا ۱۳۶۹. ۴۴۳
- شکل (۱۸۸-۴) نمودار روند افزایش وسعت شهر تهران بین سالهای ۱۲۹۹ تا ۱۳۷۰. ۴۴۵
- شکل (۱۸۹-۴) نقشه گسترش فیزیکی شهر تهران بین سالهای ۱۲۴۵ تا ۱۳۵۰. ۴۴۷
- شکل (۱۹۰-۴) نقشه گسترش شهر تهران طی سالهای ۱۱۶۸ تا ۱۳۶۸. ۴۴۸
- شکل (۱۹۱-۴) نقشه شهر تهران و نقاط جمعیتی اطراف آن. ۴۵۰
- شکل (۱۹۲-۴) نقشه منطقه تهران و میزانهای رشد سالیانه آن در فاصله سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵. ۴۵۱
- شکل (۱۹۳-۴) نمودار تغییرات وسعت شهر مشهد بین سالهای ۱۲۷۰ تا ۱۳۶۵. ۴۵۳
- شکل (۱۹۴-۴) نمودار تغییرات جمعیت شهر مشهد بین سالهای ۱۲۷۰ تا ۱۳۶۵. ۴۵۳
- شکل (۱۹۵-۴) نقشه مراحل توسعه فیزیکی شهر مشهد تا سال ۱۳۵۰. ۴۵۰
- شکل (۱۹۶-۴) نقشه های گسترش فیزیکی شهر اصفهان از سالهای اولیه اسلامی تا زمان صفویه. ۴۵۷
- شکل (۱۹۷-۴) نقشه گسترش فیزیکی شهر اصفهان در زمان قاجاریه. ۴۵۸
- شکل (۱۹۸-۴) نقشه دشت اصفهان. ۴۶۰
- شکل (۱۹۹-۴) نقشه گسترش شهر اصفهان و نقاط جمعیتی اطراف آن در اوایل دهه ۸۰. ۴۶۱
- شکل (۲۰۰-۴) تصویری از گسترشهای شهری جدید در تبریز. ۴۶۳
- شکل (۲۰۱-۴) نقشه گسترش فیزیکی شهر تبریز در زمانهای مختلف. ۴۶۳
- شکل (۲۰۲-۴) نقشه گسترش فیزیکی شهر اهواز. ۴۶۴
- شکل (۲۰۳-۴) نقشه گسترش فیزیکی شهر رشت بین سالهای ۱۳۳۴ تا ۱۳۵۴. ۴۶۶
- شکل (۲۰۴-۴) نقشه بافت قدیمی و دورانهای تاریخی رشد شهر کاشان. ۴۶۷
- شکل (۲۰۵-۴) نقشه گسترش بافت شهر کاشان در سالهای اخیر. ۴۶۷
- شکل (۲۰۶-۴) نقشه شهر سلماس. ۵۰۰
- شکل (۲۰۷-۴) منظره هوایی قسمتی از شهر سلماس. ۵۰۱

- شکل (۴-۲۰۸) منظره هوایی قسمتی از شهر سلماس ۵۰۱
- شکل (۴-۲۰۹) نقشه شهر جدید شوستر (شوستر نو) ۵۰۳
- شکل (۴-۲۱۰) نقشه شهر و محلات مسجد سلیمان ۵۰۵
- شکل (۴-۲۱۱) نقشه شهر آبادان ۵۰۷
- شکل (۴-۲۱۲) نقشه مور فولوژی و بافت شهر آبادان ۵۰۹
- شکل (۴-۲۱۳) نقشه روند شکل گیری و گسترش اسلام شهر ۵۱۱
- شکل (۴-۲۱۴) نقشه گسترش شاهین شهر در زمانهای مختلف ۵۱۴
- شکل (۴-۲۱۵) نقشه ساختار کلی شهر جدید پولادشهر ۵۱۶
- شکل (۴-۲۱۶) طرح جامع پولادشهر ۵۱۷
- شکل (۴-۲۱۷) نقشه کاربری اراضی پولادشهر ۵۱۷
- شکل (۴-۲۱۸) نقشه جهات و موانع توسعه شهر جدید پولادشهر ۵۱۹
- شکل (۴-۲۱۹) نقشه استخراج بندی کلی پولادشهر ۵۱۹
- شکل (۴-۲۲۰) نقشه پولادشهر در مرحله اول طرح جامع ۵۲۱
- شکل (۴-۲۲۱) تصویری از پولادشهر به همراه مزارع کشاورزی اطراف آن ۵۲۳
- شکل (۴-۲۲۲) تصویری از پولادشهر ۵۲۳
- شکل (۴-۲۲۳) طرح برزن C پولادشهر ۵۲۴
- شکل (۴-۲۲۴) نقشه شهر جدید یاسوج ۵۲۶
- شکل (۴-۲۲۵) نقشه گسترش فیزیکی شهر جدید یاسوج ۵۲۷
- شکل (۴-۲۲۶) نقشه موقعیت شهر جدید سهند نسبت به شهر تبریز و سایر نقاط جمعیتی اطراف آن ۵۳۰
- شکل (۴-۲۲۷) نقشه موقعیت شاهین شهر، شهرک اشرفی اصفهانی و شهر جدید بهارستان در طرح جامع منطقه اصفهان ۵۳۳
- شکل (۴-۲۲۸) نقشه موقعیت پولادشهر و شهر جدید علامه مجلسی در طرح جامع منطقه اصفهان ۵۳۴
- شکل (۴-۲۲۹) نمودار توزیع جمعیت شهرنشین منطقه اصفهان در ۲۵ سال آینده ۵۳۵
- شکل (۴-۲۳۰) نمودار ارتباط شهرکهای صنعتی با برنامه ریزی منطقه ای و طرح آمایش سرزمین ۵۴۰
- شکل (۴-۲۳۱) نقشه پراکندگی شهرکهای صنعتی ایران ۵۴۳
- شکل (۴-۲۳۲) نقشه شهر اندیمشک ۵۴۸

۵۴۹	شکل (۴-۲۳۳) نقشه شهر اهواز
۵۵۰	شکل (۴-۲۳۴) نقشه بندر امام
۵۵۱	شکل (۴-۲۳۵) نقشه بندرانزلی
۵۵۲	شکل (۴-۲۳۶) نقشه بندر ترکمن
۵۵۳	شکل (۴-۲۳۷) نقشه بهشهر
۵۵۴	شکل (۴-۲۳۸) نقشه شهر تجریش
۵۵۵	شکل (۴-۲۳۹) نقشه شهر تهران
۵۵۶	شکل (۴-۲۴۰) نقشه خرمشهر
۵۵۷	شکل (۴-۲۴۱) نقشه شهر دزفول
۵۵۸	شکل (۴-۲۴۲) نقشه شهر رشت
۵۵۹	شکل (۴-۲۴۳) نقشه شهر ری
۵۶۰	شکل (۴-۲۴۴) نقشه شهر زاهدان
۵۶۱	شکل (۴-۲۴۵) نقشه شهر زنجان
۵۶۲	شکل (۴-۲۴۶) نقشه شهر زرند
۵۶۳	شکل (۴-۲۴۷) نقشه شهر ساری
۵۶۴	شکل (۴-۲۴۸) نقشه شهر شیراز
۵۶۵	شکل (۴-۲۴۹) نقشه شهر فریمان
۵۶۶	شکل (۴-۲۵۰) نقشه شهر قزوین
۵۶۷	شکل (۴-۲۵۱) نقشه شهر کرمان
۵۶۸	شکل (۴-۲۵۲) نقشه شهر گرگان
۵۶۹	شکل (۴-۲۵۳) نقشه شهر گنبد کاووس
۵۷۰	شکل (۴-۲۵۴) نقشه شهر جدید لار در کنار شهر قدیمی
۵۷۱	شکل (۴-۲۵۵) نقشه ماهشهر
۵۷۲	شکل (۴-۲۵۶) نقشه شهر مرودشت
۵۷۳	شکل (۴-۲۵۷) نقشه شهر مشهد

فهرست جداول

عنوان

صفحه

جدول (۱-۱) جمعیت کل و شهری کشور بین سالهای ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰	۲۹
جدول (۱-۲) میزان و روند رشد جمعیت شهری و روستایی بین سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵	۳۰
جدول (۱-۳) تحول جمعیت شهری و روستایی در سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵	۳۳
جدول (۱-۴) میزان شهرنشینی بر حسب استانهای کشور بین سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵	۳۶
جدول (۱-۵) تحول جمعیت شهری بین سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵، بر حسب تعداد نقاط شهری و جمعیت	۴۲
جدول (۱-۶) تغییرات عددی شهرهای استانهای کشور بین سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵	۴۴
جدول (۲-۷) عواید نفت، صادرات و غیره طی سالهای ۱۲۹۸ تا ۱۳۰۵	۶۶
جدول (۲-۸) اعتبارات وزارتخانه ها در بودجه عمومی دولت طی سالهای ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۲	۶۸
جدول (۲-۹) تولیدات نفت و درآمد مستقیم ایران طی سالهای ۱۳۰۵ تا ۱۳۱۱	۷۰
جدول (۲-۱۰) اعتبارات وزارتخانه ها در بودجه عمومی دولت بین سالهای ۱۳۱۳ تا ۱۳۲۰	۷۲
جدول (۳-۱۱) اعتبارات برنامه عمرانی اول (۱۳۲۷-۱۳۳۴)	۷۳
جدول (۲-۱۲) اعتبارات برنامه عمرانی دوم و عملکرد مالی آن (۱۳۳۴-۱۳۴۱)	۷۶
جدول (۲-۱۳) اعتبارات مصوب و پرداختی فصول برنامه عمرانی سوم (۱۳۴۲-۱۳۴۶)	۷۸
جدول (۲-۱۴) اعتبارات مصوب و پرداختی برنامه عمرانی چهارم (۱۳۴۷-۱۳۵۱)	۸۰
جدول (۲-۱۵) نیروی فعال در بخش کشاورزی در مقایسه با نیروی فعال کل (۱۲۸۵-۱۳۴۹)	۸۴
جدول (۲-۱۶) سهم بخشهای مختلف اقتصاد در تولید ناخالص ملی	۸۶
جدول (۲-۱۷) آثار افزایش طبیعی جمعیت در رشد جمعیت مناطق روستایی بین سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۳	۱۰۰
جدول (۲-۱۸) میزان و درصد مهاجرین کل کشور بین سالهای ۱۳۴۵ تا ۱۳۶۱	۱۰۲
جدول (۲-۲۰) سهم مهاجرت در افزایش جمعیت برخی از شهرهای کشور بین سالهای ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵	۱۰۳

جدول (۲۱-۲) سهم مهاجران در افزایش جمعیت شهری استانهای کشور طی سالهای	۱۳۶۱ تا ۱۳۶۵	۱۰۶
جدول (۲۲-۲) توزیع فراوانی شهرها و جمعیت آنها در چهار دوره سرشماری ۱۳۳۵ تا	۱۳۶۵	۱۵۵
جدول (۲۳-۲) رده بندی جمعیتی ۲۰ شهر بزرگ کشور در سال ۱۳۶۵ و جمعیت آنها	طی چهار دوره سرشماری ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵	۱۶۰
جدول (۲۴-۲) جمعیت ، درصد باسوادی ، اشتغال و تعداد کارگاه های کشور به تفکیک	استان در سال ۱۳۶۵	۱۷۲
جدول (۲۵-۲) مقایسه جمعیت و برخی از امکانات بهداشتی - درمانی تهران با کل کشور در	سال ۱۳۶۵	۱۷۴
جدول (۲۶-۲) مقایسه جمعیت شهر تهران با نمونه هایی از آمارهای شهرنشینی کشور	۱۷۷
جدول (۲۷-۴) تعدادی از شهرهای با میزانهای رشد سالیانه متغیر بین سالهای	۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵	۴۳۹
جدول (۲۸-۴) تعدادی از شهرهای با بیش از ۵٪ میزان رشد سالیانه بین سالهای	۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵	۴۴۰
جدول (۲۹-۴) میزان رشد سالیانه تعدادی از شهرهای اطراف تهران طی سالهای ۱۳۳۵	تا ۱۳۶۵ ، به همراه جمعیت آنها در سال ۱۳۶۵	۴۴۹
جدول (۳۰-۴) مساحت شهرهای رشت ، انزلی و لاهیجان در سالهای ۱۳۳۴ ، ۵۵ و ۶۱	۴۶۵
جدول (۳۱-۴) جمعیت شهرهای رشت ، انزلی و لاهیجان طی چهار دوره سرشماری	۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵	۴۶۵
جدول (۳۲-۴) جمعیت پیش بینی شده تعدادی از شهرهای کشور در طرحهای جامع	شهری و جمعیت آنها در سال ۱۳۶۵	۴۸۵

سپاسگزاری

هسته اولیه کتابی که تحت عنوان «تحلیلی از ویژگیهای برنامه ریزی شهری در ایران» پیش رو دارید، پایان نامه ای به همین نام بود که در تکمیل تحصیلات دوره کارشناسی جغرافیا و برنامه ریزی شهری در دانشگاه تبریز و در مدت ۱۸ ماه تهیه شد. در طی مدت مذکور از مشاوره، راهنمایی و بزرگواریهای جناب آقای دکتر کریم حسین زاده دلیر بهره گرفته شد که بدین وسیله صمیمانه از زحمات بی شائبه ایشان سپاسگزاری می شود.

از سوی دیگر چاپ و انتشار این کتاب بدون همت، تلاش و راهنمایی سرور گرامی، جناب آقای مهندس اسماعیل شیعه، استاد و مدیر محترم گروه شهرسازی دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران امکانپذیر نبود. به همین منظور از لطف و مساعدی ایشان قدردانی می شود.

شک نیست که نویسنده در مراحل مختلف انجام این تحقیق، از راهنمائیها و همفکرهای اساتید ارجمند گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه تبریز، از جمله آقایان دکتر یداله فرید، دکتر فیروز جمالی، دکتر مجید زاهدی، دکتر حسین بنی فاطمه، دکتر سعید جهانبخش، دکتر میرستار صدر موسوی و مهندس بهمن هادیلی برخوردار بوده است که از آنان کمال تشکر را دارد.

همچنین در مراحل مختلف تهیه این کتاب - که پس از تکمیل هسته اولیه آن تا مدت سه سال دیگر نیز به طول انجامیده است - از همراهی و مساعدتهای مسئولین و کارکنان سازمانهای مختلف از جمله مراجع زیر بهره برده شد، که بدینوسیله از همه آنها قدردانی می شود:

- معاونین و همچنین سایر مسئولان و کارمندان محترم وزارت مسکن و شهرسازی.

- معاونت محترم پژوهشی دانشگاه علم و صنعت ایران.

- مسئولین و کارمندان محترم مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و

معماری ایران.

- مسئولین و کارمندان محترم اداره کل مسکن و شهرسازی استان اصفهان .
- مسئولین و کارمندان محترم سازمان برنامه و بودجه استانهای اصفهان و آذربایجان شرقی .
- مسئولین و کارمندان محترم مدیریت میراث فرهنگی اصفهان و مجموعه فرهنگی چهلستون .
- مسئولین و کارمندان محترم معاونت شهرسازی شهرداری اصفهان .
- مسئولین و کارمندان محترم معاونت شهرسازی شهرداری تبریز .
- مسئولین محترم دفتر طراحی و شهرسازی پولادشهر .
- مسئولین محترم دفاتر شهرهای جدید سهند و پولادشهر .
- مهندسان مشاور محترم اردام ، ایوان هشت بهشت ، باوند ، پلشیر و زیستا .
- اساتید بزرگوار گروه جغرافیای دانشگاه اصفهان .
- مسئولین و کارکنان محترم کتابخانه های وزارت مسکن و شهرسازی ، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران ، سازمان برنامه و بودجه ، سازمان میراث فرهنگی کشور ، مرکز آمار ایران ، برنامه و بودجه استانهای اصفهان و آذربایجان شرقی ، میراث فرهنگی اصفهان ، دانشگاه تهران ، دانشگاه اصفهان ، دانشگاه تبریز ، مرکز کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی ، دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران ، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان ، دانشگاه آزاد اسلامی دهاقان ، گروه جغرافیای دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان .
- مسئولین و کارکنان محترم اداره انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران .
- دانشجویان عزیز رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه تبریز و رشته طراحی و برنامه ریزی شهری و منطقه ای مرکز کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی ، به ویژه دوست عزیز و گرامی جناب آقای مهندس عباس وثیق نیا .
- در پایان ، از خانواده عزیز و مهربانم که در تمامی مراحل زندگی و تحصیل ، یار و مشوق بنده بوده اند ، صمیمانه تشکر می کنم .

آذرماه ۱۳۷۳

ناصر مشهدیزاده

پیش درآمدی بر بحث

شهر چگونه جایی است؟ متخصصین، صاحب نظران و کارشناسان بسیاری در پاسخ به این پرسش نظرات خود را مطرح ساخته اند. آمارگران، جمعیت شناسان، جامعه شناسان، برنامه ریزان شهری، طرح ریزان شهری، معماران، جغرافییدانان، مهندسان و مدیران محیط زیست، مسئولین و مدیران شهری، حقوقدانان، اقتصاددانان، تاریخدانان، شاعران، نویسندگان، نظریه پردازان سیاسی و . . . هر کدام از دریچه ای متفاوت از دیگری به شهر نگرسته و بالطبع نظری خاص نسبت به شهر داشته اند. اما آیا هر کدام از این دیدگاهها، نظریات یا تعاریف برای شناخت شهر کافی است؟ آیا ملاکهایی چون داشتن تعداد معینی از جمعیت، دارا بودن سازمانهایی مثل شهرداری، قرار داشتن در موقع و مقر جغرافیائی مناسب، قرار داشتن در یک منطقه مناسب به عنوان نقطه جذب مازاد کشاورزی، دارا بودن ساختمانها و تاسیسات عظیم، غالب بودن مشاغل خدماتی و صنعتی بر کشاورزی، داشتن پیشینه تاریخی و یا دارا بودن نهادها و ادارات و سازمانهای شهری و اجتماعی، به تنهایی برای معرفی شهر کافی است؟ چرا شهرشناسان معتقدند که شهرها روزی زاده می شوند، رشد می کنند، به تکامل می رسند و روزی هم عاقبت به زوال و انحطاط می رسند و می میرند؟ چرا باید برای بسیاری از شهرها آینده ای تاریک، ویران و خراب را انتظار داشت؟

شهر به خودی خود نمی تواند وجود داشته باشد. تجربه های شهرسازی بسیاری در قرن حاضر، چون ساختن «برازیلیا» در برزیل، «شاندیگار» در هند و یا شهرهایی چون «آبادان»، «پولاد شهر»، «شاهین شهر»، «مسجد سلیمان» و . . . در کشور

خودمان، نشان می دهد که خواه ناخواه عواملی که در شکل گیری اصولی و درست و پویندگی این شهرها مؤثر بوده اند، در نظر گرفته نشده اند. به طور مثال، خانم سالمندی که از زندگی در پولادشهر خسته شده بود، به هنگام ترك آن گفته بود که: «این شهر مانند پادگانی است که زن هم دارد». آیا شهر نباید مکانی مورد علاقه و قابل زیست برای کلیه ساکنانش باشد که به آن اظهار تعلق کنند و از زندگی در آن راضی باشند؟

اگر بپذیریم که «شهرنشینی عبارت است از «هنر زیستن انسانها در کنار هم»^۱، پس شهر محل تبلور هوشمندانه و متفکرانه این هنر است. به عبارت دیگر شهر محلی است در برگیرنده انبوه انسانها که از سویی افکار و عقاید، هنرها و ایده های گوناگون شخصی و خصوصی دارند و از سوی دیگر دارای ویژگیها و آرزوها، امیال و عقاید مشترک و جمعی هستند. در همین مکان است که انسانها برای شکل گیری و رشد خلاقیتها، اختراعات و ابداعات، استعدادها و نمودهای بارز انسانی گردهم می آیند. در شهر است که تبادل اطلاعات و افکار به وجود می آید، برخورد عقاید صورت می گیرد و آثار و اندیشه های نو خلق می شوند. شهر سالم، محلی است متشکل از انسانهایی سالم، با ایده هایی گوناگون که در محیط زیستی مطلوب، در کنار یکدیگر و با تشریک مساعی متخصصین و مسئولان شهری، در ایجاد محیطی بهتر، سالمتر، مرفه تر و زیباتر، به منظور رسیدن به اهداف والای الهی و انسانی خود تلاش می کنند. شاید به همین منظور است که لوفور محل تعیین سرنوشت بشر را نه در میان ستارگان و نه در روستا، بلکه در شهر دانسته است.

این وجود انسانها و تلاش و فعالیت آنان و تماس و همزیستی آنها در کنار یکدیگر است که به کالبد بیجان شهر روحی تازه می بخشد و زندگی را چون خونی در رگهای شهر به جریان می اندازد. شادابی و طراوت، سلامتی و زیبایی، تندرستی و دوام عمر شهر بی شک بستگی تام به کار مداوم و دقیق هر کدام از اندامهای شهری از یکسو و از سوی دیگر تغذیه شهری درست و سلامتی فکری، جسمی، روحی و روانی اصلی ترین عضو جامعه یعنی «انسان» دارد.

۱- نگاه کنید به: - سیناسور، محمدالعل: «شهرسازان اسلام»، در مجله پیام یونسکو، شماره ۲۰۶، شهریور ماه ۱۳۶۷، ص ۲۰-۲۴.

کلمات و عباراتی چون عشق و محبت و دوست داشتن، صفا و صمیمیت و دوستی، ایثار و از خودگذشتگی، صبر و فداکاری، عدالت خواهی، نودوستی و رعایت حقوق دیگران، احترام به قانون، تعاون، همیاری و همکاری و... روی کاغذ و یا در گفتار صرف، خشک و بیروح و بی معنی هستند. رسیدن به نهایت زیبایی و کمال چنین واژه ها و عباراتی، بی شک در دمیده شدن روح عمل و کاربرد در آنهاست؛ و به عبارتی عینیت بخشیدن به آنها توسط انسان و بالفعل شدن نشان است. شهر سالم در واقع آمیزه ای است از انسانهایی پاک و خوب و وجود آنچه که برای خوب زیستن لازم است؛ از نهادها، سازمانها، خدمات کافی، قوانین مناسب و شرایط مطلوب گرفته تا امکانات، تجهیزات و تسهیلات مختلف.

روایای رسیدن به چنین جامعه ای، از قدیم الایام تاکنون، اندیشمندان، شاعران، نویسندگان و متفکران زیادی را واداشته است تا در جست و جوی آرمانشهر و راههای رسیدن به چنین جامعه ای به کندو کاو بپردازند؛ در عالم تخیل شهری آرمانی را جست و جو کنند و در آثارشان از سرزمین ایده آل بنویسند. همه از مدینه فاضله ای سخن می رانند که باید وجود داشته باشد^۱.

بحث و بررسی افکار و اندیشه های این بزرگان را به فرصتی دیگر و می گذاریم؛ اما توجه به این نکته ضروری است که آیا نمی توان و نباید آرمانشهر را در وجود خودمان، در جامعه مان و در روابط جمعی و زندگی مشترکمان جست و جو کنیم؟ آیا نمی توان کوشید تا شهری داشت با تمام خصوصیات جامعه ای که طالب آنیم و در آرزوها و خیال در جستجویش هستیم؟ اگر چه دستیابی به مدینه فاضله واقعی در این جهان ناممکن می نمایاند، اما به هر حال تلاش برای رسیدن و شدن، بی شک ما را به زندگی بهتر و مطلوبتر رهنمون خواهد کرد.

۱- برای کسب اطلاعاتی در مورد آرمانشهر و نظریه های پیرامون آن می توانید مراجعه کنید به: - فارابی، ابونصر محمدبن محمد: اندیشه های اهل مدینه فاضله، ترجمه سیدجعفر سجادی، تهران، شورای عالی فرهنگ و هنر ایران، ۱۳۵۲؛ - مور، تامس: آرمانشهر، ترجمه داریوش آشوری و نادر افشار نادری، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۱؛ - پیام یونسکو: آرمانشهر در جستجوی ناممکن (مجموعه مقالات)، شماره ۲۴۹، اسفند ۱۳۶۹؛ - اصلیل، حجت اله: آرمانشهر در اندیشه ایرانی، تهران، نشرنی، ۱۳۷۱؛ - انصاری، مسعود: «آرمانشهر گرایی از حقیقت تا واقعیت»، در روزنامه همشهری، سال اول، شماره ۱۱۲، یکشنبه ۲۱ اردیبهشت ماه ۱۳۷۲، ص ۵.

در این راستا، برنامه ریزی برای رسیدن به خواسته هایمان، متضمن رعایت سه نکته است: شناخت کامل از گذشته، توجه به حال و پیش بینی متفکرانه و حساب شده برای آینده. در این جهت، بالا رفتن سطح فرهنگ شهری شهروندان، همکاری مستمر و مداوم و مفید آنها را با برنامه ریزان، متخصصین و مسئولین میسر می سازد.

در این مقوله قبل از هر چیز شناختی لازم است تا بدانیم که چه بوده ایم، چه کرده ایم، چه شده ایم و در کجای راه هستیم، و به عبارتی روشنتر، بدانیم که شهرنشینی و شهرسازی در کشور ما چه روندی را طی کرده است؟ چه شرایطی بر آن حاکم بوده است و از چه عواملی تاثیر پذیرفته است. باید دانست، آنچه که به نام جمعیت روز افزون شهری با آن روبرو هستیم، به راستی طی روند سالم شهرنشینی است، یا نوعی شهرگرایی آنهم سریع و بدون ضابطه و اصول، و ناهماهنگ با توسعه شهری و ضوابط شهرسازی؟ آیا بسیاری از شهرهای ما در حقیقت روستاهای بزرگی نیستند با همان فرهنگ روستایی که تنها انبوه ساکنانشان، اطلاق عنوان شهر به آنها را سبب شده است؟

بررسی سیر تحول شهرنشینی و شهرسازی در کشورمان، این امکان را می دهد که ضمن دستیابی به شناختی هر چند محدود از گذشته و بررسی اوضاع فعلی، برای آینده ای بهتر بتوانیم برنامه ریزی کنیم. در مسیر چنین شناختی، این فرصت به ما دست خواهد داد که به مزایا و معایب روند شهرنشینی کشورمان پی ببریم و در راهی که پیش رو داریم، به برطرف کردن نقاط ضعف و به کارگیری نقاط قوت و تقویت آنها پردازیم؛ چرا که شهرهای امروز ما، نه شهرهای قدیم هستند با آن ویژگیهای زمانی و سرزمینی خاص خودشان و نه شهرهایی جدید، منطبق با اصول و مبانی و ضوابط شهرسازی دوران حاضر. بسیاری از بافتهای شهری نه از پیش اندیشیده شکل گرفته، رشد کرده و وسعت یافته اند و نه با برنامه و نظمی اصولی به سوی آینده رهسپارند. بر پیکر شهرهای قدیمی و با ارزش ما، وصله های ناجور بسیاری چسبانیده شده است؛ به طوری که هر تازه واردی این چندگانگی را در نگاه اول در سیمای شهر می بیند. به راستی چه سبکی را و چه الگویی و چه روند مستقل و قابل قبولی را در شهرسازی، در پیش گرفته ایم؟ چه هویتی بر کالبد و فضای شهرهای ما حاکم است؟ آیا روند شهرنشینی و شهرسازی در کشور ما، ملقمه ای از الگوهای

دیگران و آمیزه ای از تقلید سبکهای بیگانه است، یا مطابق با ویژگیهای سرزمینی، جغرافیایی و اقلیمی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، سیاسی، معماری و... حاکم بر جامعه خودمان و با هویت و استقلال خاص خود؟ آیا بسیاری از تحصیل کردگان ما در رشته های مرتبط با شهر- چه در داخل و چه در خارج- پس از اتمام تحصیل، با استقلال علمی و فکری و ضمن آگاهی از تکنولوژی پیشرفته شهرسازی جدید و با شناخت و درک ویژگیهای با ارزش جامعه سنتی دست به کار امور شهری و شهرسازی شده اند؟ یا هر کدام راهی جداگانه رفته و اکتفا کرده اند به طرح الگوها و سبکهای رایج در کشورهای دیگر و حمایت مصرانه از آنها؟ آیا آنچه که تحت عنوان شهرسازی و معماری دوره جدید شاهد آنیم، تقلیدی صرف و الگوهای تحمیل شده بر کالبد شهرهایمان است، یا سبکی است با هویت و ارزشمند؟ آیا واقعاً شهرهای جدید در دست احداث، فرهنگی جدید در شهرنشینی هستند؟! این فرهنگ جدید بر چه اصولی و پایه و ملهم از چه ریشه هایی است؟ هر کدام از ما چه شناختی از شهرنشینی و شهرسازی در کشورمان داریم و چه نقشی را حداقل به عنوان یک شهروند به عهده گرفته ایم؟ و خلاصه اینکه از خود چه داریم؟ ریشه مسائل حادی که امروزه دامنگیر شهرهای ما شده در کجا است؟ رسیدن به شناخت لازم، بالا رفتن فرهنگ شهرنشینی و سعی در تحلیل برخی از مسائل مطرح شده در بالا، از اهداف تحقیق حاضر است که زیر عنوان «تحلیلی از ویژگیهای برنامه ریزی شهری در ایران» ارائه خواهد شد.

پیشگفتار

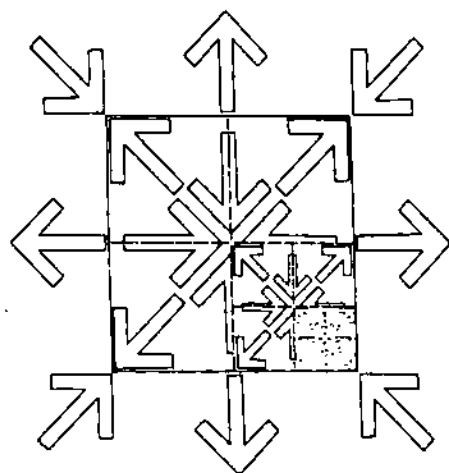
روند شهرنشینی و شهرسازی از زمان شکل گیری تا کنون با فراز و نشیبهای بسیاری روبرو بوده است. این تغییر و تحولات از یک سو متأثر از عوامل و شرایط گوناگون زمانی و مکانی بوده است و از سوی دیگر باعث ایجاد دگرگونیهایی در شکل و شیوه شهرنشینی و شهرسازی شده است. شاید به همین دلیل است که ارائه تعریفی فراگیر و همه جانبه برای شهر، مشکل بوده است؛ چرا که هر تعریف در برگیرنده وضعیت شهر در مقطع زمانی مشخص و یا نقش و شکل ساختاری معینی از آن است.

با این حال شهرها در همه زمانها و در تمامی نقشها و اشکالی که در طی زمان پذیرفته اند، وجوه مشترکی کلی را به نمایش گذاشته اند. بدین ترتیب در بیانی کلی می توان گفت که شهر موجودی است زنده و پویا و متحول، در بستر زمان و برپهنه مکان، متشکل از اجزاء فیزیکی و انسانی و روابط پیچیده میان آنها و متبلور از نقش انسان و اندیشه والای او، و متأثر از عوامل و شرایط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، تاریخی، جغرافیایی، سیاسی و...

در درون چنین برداشتی - و نه فراتر از آن - شهر نظام یافته^۱ یا دیدگاه نظام یافته در شهر مطرح می شود. از چنین دیدگاهی شهر از دو جنبه مورد بررسی قرار می گیرد: یکی شهر به عنوان زیر مجموعه ای از نظام های بزرگتر و وسیع تر از آن (مانند جامعه شهری یا جامعه انسانی) و دیگری شهر به مثابه مجموعه ای بهم پیوسته به نام نظام شهری. اینچنین نظامی متشکل از مجموعه جزء نظامی یا

۱- سیستم (system) یا نظام و چرخه.

عناصر مختلف و متعددی است با ماهیتهای جداگانه ، ولی در مجموع دارای رابطه پویا و متنوع نسبت به یکدیگر عناصر مختلف شهر در داخل نظامها شهری بر یکدیگر تاثیر و تاثر متقابل دارند . خود شهر نیز از عوامل خارجی تاثیر پذیرفته و بر آنها اثر می گذارد .

نمایی از چگونگی ارتباط و تاثیر و تاثر زیرمجموعه های شهری با یکدیگر و شهر با منظومه های بزرگتر .

نتیجه چنین نگرشی پی بردن به ماهیت پویای شهر است . اگر در جامعه شهری و در پیکره کالبدی آن که جمعیت شهری در آن اسکان یافته و زندگی می کنند ، زمان متوقف شود و به عبارتی ، به شهر بسان موزه و اثری از گذشته نگریسته شود ، محکوم به فناست . شهر پویاست و این پویایی لزوم برنامه ریزی برای درازمدت و فراتر از چهار چوبهای محدود بسته را برای آن ایجاب می کند . در پی چنین تفکری ، کنترل و هدایت این پویایی و نظارت بر تغییر و تحولات آن ضروری می نماید . همچنین باید دانست ، از آنجا که تحول و دگرگونی با حرکت و استمرار و پویایی توأم است ، لازمه عینیت بخشیدن به آنها نوآوری ، خلاقیت ، کشف حقایق تازه و ارائه اندیشه های نو است . در این راستا هنر در پیوند ارزشهای نشأت گرفته از هویت فرهنگی است که در طی زمانهای طولانی شکل گرفته و تکامل پذیرفته است ، باتکنولوژی و شرایط زندگی امروزی .

برنامه ریزی در هر زمینه شهری ، قبل از هر چیز آگاهی از سیر تحول شهر و درک ماهیت پویای آنرا طلب می کند ؛ چرا که پویایی به معنای واقعی ، حرکت به سمت تکامل و تعالی است . بنابراین شناخت کامل و همه جانبه شهر و حسن آن و

پذیرفتنش به عنوان روندی در حال رشد و تکامل ، اولین و ضروری ترین شرط برنامه ریزی برای آن است . به عنوان مثال ، عوامل مختلفی با شدت و ضعف به یک شهر شکل بخشیده و نقش آن را تعیین می کنند . این شکل و نقش در فضاهای کالبدی - اکثراً عمومی و خاص - متبلور شده و همان فضاها با مانع یا جاذب شدن گسترش جمعیتی و کالبدی شهر به شکل‌های گوناگون ، محدود کننده یا تشویق کننده رشد و توسعه آن می شوند . در چنین حالتی چگونه می توان بدون شناخت از آنچه که بر شهر گذشته است ، در سیستم متعارف آن دخالت کرد و در نحوه کارکرد آن تغییراتی را به وجود آورد . یا عناصری را برداشت و عناصری جدید را جایگزین کرده و یا نیروهای جدیدی را به پیکره آن وارد آورد .

از این دیدگاه ، کتاب حاضر تلاشی است در راه دستیابی به شناختی کلی از شهر و نظام شهرنشینی و شهرسازی در ایران و ویژگیهای آن و همچنین بررسی روند شکل گیری ، تکامل پذیری و تغییر و تحولات آن از ادوار اولیه پیدایش تا زمان حاضر . شهرنشینی و شهرسازی به عنوان دو پدیده ای مطرح هستند که حلقه های تکمیلی یک فرآیند را تشکیل می دهند . هر دو از زمان و مکان و شرایط گوناگون حاکم تاثیر می پذیرند . تحولاتی که در سطح ملی و بین المللی به وقوع می پیوندد ، با تحت تاثیر قرار دادن یکی ، دیگری را نیز به کنش و امی دارد . به همین دلیل بررسی ویژگیها و تحولات شهرنشینی و شهرسازی دهه های اخیر در دنباله بحثهایی که در بالا ذکر شد ، مبنایی است بر اثبات فرضیه تاثیر شیوه زندگی شهری و شهرسازی غربی بر روی شهرهای کشور و تغییر الگوهای توسعه شهری در ایران به تبعیت از آن ؛ که به صورت بحثهای مستقل و یا همراه با طرح مطالب دیگر در کتاب ، بدان پرداخته شده است .

با نگاهی کلی به روند شهرنشینی و شهرسازی در ایران می توان دریافت شهرهای ایران که دارای ویژگیهای تکامل یافته در طی قرنهای متمادی بودند ، در عرض چند دهه دچار تحولی عظیم شدند . آنچه که این شهرها به عنوان خصوصیات کالبدی در خود داشتند ، فضاها و عناصر معماری - شهرسازی ارزشمندی بودند منبعث از فرهنگ حاکم بر زندگی شهروندان . هر فضا یا عنصر معماری - شهری ، طبق نیازهای روزمره ساکنین شهرها و در جواب به رشد و دگرگونی جامعه شهری در طی زمان شکل گرفته و تکامل یافته بود . بافتهای قدیمی به همراه

عناصر و فضاهای شهری درون خود، مانند شبکه معابر، بازارها، آب انبارها، مساجد، کاروانسراها و...، علاوه بر شکل فیزیکی قابل توجه و خصوصیات کالبدی، ارزشهای فرهنگی، اجتماعی و تاریخی ویژه‌ای را نیز در خود نهفته داشتند. اقدامات و برنامه‌های شهرسازی که از چند دهه قبل شروع شد، بدون هیچ توجهی، موجبات نابودی ارزشهای سنتی شهری را فراهم آوردند. در شکل کالبدی (فیزیکی) شهرها نیز تغییراتی به وجود آمد.

آغاز این دوره از سال ۱۳۰۰ بود که بعد از آن شهرنشینی و شهرسازی در ایران به پیروی از شرایطی جدید و با تاثیر پذیرفتن از روابطی تازه دگرگون شده و مسیر دیگری را در پیش گرفت. روند شهرنشینی و شهرسازی کشور در دوره جدید، نه به تدریج و به تبعیت از الگوها و ویژگیهای سرزمینی ایران تکامل یافت و نه با زمینه سازهای مناسب و قبلی پذیرای الگوهای غربی گردید؛ بلکه با تقلید از غرب و دنیای سرمایه داری و تحت تاثیر روابط نه چندان سالم ایران و کشورهای غربی شکل گرفته و دگرگون شد.

خیابان کشیهای اولیه که یکباره بافت قدیمی شهرهای ایران را از هم گسست، و روابط و فرهنگ جدید شهرنشینی و اصول اجتماعی و اقتصادی حاکم بر جامعه را تغییر داد، آنچنان سریع و شتاب آلود عمل کرد که پس از اندک مدتی شهرهای کشور نه ویژگیهای سنتی و اصیل خود را حفظ نمودند و نه اصول تازه و علمی بر کالبد آنها و رشد و توسعه آینده شان حکمفرما شد. تمرکزگرایی در تهران نیز همه برنامه‌های عمرانی را تحت الشعاع قرار داد. تهران با جذب تمامی امکانات و سرمایه‌ها، به عنوان پایگاهی برای ارتباط با دنیای خارج و پذیرش الگوهای بیگانه در آمد و با پیشرفت در تمامی زمینه‌های تمرکزگرایی، دچار مشکلاتی چون تراکم بسیار زیاد جمعیت، حاشیه نشینی، آلودگیهای صوتی، هوا، زیست محیطی و... شد. و به دنبال آن، به برنامه ریزی در سطوح ملی، منطقه‌ای، شهری و محلی نیز به صورت سلسله مراتبی، ارزشی داده نشد تا طرحهای جامع شهری بتوانند در رابطه با سطوح مختلف برنامه ریزی عمل کرده و ضمن هدایت اصولی شهرها و نظام بخشیدن به رشد و توسعه آنها، ایجادکننده قابلیت تغییر و تحول در شهرها باشند. طرحهای جامع شهری نیز به سبب وجود

مشکلات و مسائلی گوناگون نتوانستند راه گشای معضلات جامعه شهری جامعه ما باشند و با ارائه راه‌های عملی، بجای الگوهای خشک و غیر عملی، ایجاد کننده پویایی و تحول در شهرها بوده و شرایط و زمینه‌های رشد و توسعه هماهنگ و موزون آنها را فراهم بیاورند.

نتیجه رشد سرسام آور و ناهماهنگ شهرسازی و شهرنشینی پیدایش مجتمعات زیستی بدون امکانات لازم و خدمات رسانی کافی بود، که گاه حالت روستاهای بزرگی را به خود گرفت. نقاط تجمع جمعیتی و شهرهای جدیدی نیز به مثابه لکه‌هایی بر روی نظام شهری کشور پدیدار شدند. این فعالیتهای شهرسازی که پیام آور موج جدید شهرنشینی و برنامه ریزی شهری نشأت گرفته از غرب بودند، به دوگانگی شدید زیستی، کالبدی-شهری و سرزمینی منجر شدند.

وجود ارزشها و ویژگیهای معماری و شهرسازی فراموش شده و یا در حال از بین رفتن در شهرها که هنوز هم در فعالیتهای معماری، طرحریزی شهری و برنامه ریزی شهری جدید می‌توانند دارای کاربرد و یا الگوپذیری باشند، از یکسو و نمودار شدن مسائل و مشکلات مختلف در نظام شهری و فضاهای کالبدی شهری از دیگر سو، لزوم مطالعه‌ای در این زمینه را ضروری می‌نمود. بنابراین سعی شد با تدوین کتاب حاضر، تا حد امکان به بررسی و تحلیل ویژگیهایی از روند شهرنشینی و برنامه ریزی شهری در ایران پرداخته شود.

در پی دستیابی به اهدافی که در بالا ذکر شد و همچنین اثبات فرضیه‌های مطرح شده، در تهیه این کتاب سعی شده تا حد امکان منابع، مدارک و مطالعات موجود و قابل دسترس مورد استفاده قرار بگیرند. همچنین تلاش گردیده تا مسائل شهرسازی و شهرنشینی، از دیدی جامع و نو مورد بررسی قرار گیرند. بررسیها و مطالعات میدانی در شهرهای مختلف نیز بخش دیگری از کار را تشکیل داده است. در کنار این موارد از اظهار نظرهای اساتید، متخصصین، مسئولین و صاحب نظرانی چند نیز بهره گرفته شده است.

از آنجا که ارائه یک تحلیل جامع و کامل از سوی نویسنده ناممکن بود، در کتاب حاضر سعی شده تا امکان و زمینه تحلیل مقایسه‌ای مسائل و مطالب توسط

خوانندگان محترم - چه در درون هر قسمت از کتاب و چه بین قسمت‌های مختلف آن با یکدیگر - فراهم آید و نتیجه گیری کلی و جمع بندی نهایی نیز به عهده آنها گذاشته شده است .

موانع و مشکلات بسیاری نیز باعث شدند تا امکان دستیابی به یک تحلیل نسبتاً کامل ، جامع و بی نقص فراهم نشود . مسائلی مانند عدم امکانات کافی و فرصت لازم به منظور تحقیق در شهرهای مختلف ایران و همچنین عدم امکان استفاده از سایر منابع موجود - به ویژه به زبانهای خارجی - و وسیع بودن دامنه مطالعه و تحقیق چنین محدودیتی را باعث شدند .

کتاب حاضر از چندین بحث مستقل تشکیل شده که هر کدام می توانسته است مجلدی را به خود اختصاص دهد . ولی به منظور در کنار هم قرار دادن مباحث به صورت مرتبط و فراهم آوردن امکان و زمینه یک تحلیل مفید ، مطالب در دو بخش ارائه شده است :

در بخش اول کتاب ، تحت عنوان شهرنشینی در ایران ، به بررسی سیر تحول شهرنشینی در ایران از دوره باستان تا زمان حاضر و شناخت عوامل مؤثر بر این روند پرداخته شده است . این بررسی شامل دو فصل است . در فصل اول که نگاهی بر روند شهرنشینی در ایران نام دارد ، ابتدا از ویژگیهای شهرنشینی در دوره باستان بحث شده است . بررسی ویژگیهای شهرنشینی دوره باستان در سه مقطع تاریخی شامل زمان حکومت مادها و هخامنشیان ، زمان فرمانروائی سلوکیان و اشکانیان و زمان حکومت ساسانیان صورت گرفته است . قسمت دوم این فصل ، پیرامون روند شهرنشینی ایران در دوره پس از ورود اسلام به ایران و ویژگیهای آن بحث شده است . بدین ترتیب که ابتدا روند تاریخی شهرنشینی مورد تحلیل قرار گرفته و سپس از بنیانهای زندگی شهری صحبت به میان آمده است . شهرنشینی دوره جدید ، در قسمت سوم فصل اول و به صورت مشروحتری مورد بررسی قرار گرفته است . چرا که - همانطور که قبلاً بیان شد- از شروع همین دوره است که الگوها و شرایط جدید بر اوضاع اجتماعی ، اقتصادی و سیاسی کشور حاکم شده و شهرنشینی نیز به تبعیت از این شرایط دگرگونی پذیرفت .

در آن دوران ، به سبب عدم هدایت صحیح و اصولی روند شهرنشینی در

کشور، که ناشی از وجود روابط استعماری با کشورهای بیگانه (عوامل برون زا) و مسائل مختلف داخلی (عوامل درون زا) بود، شهرنشینی از مسیر قبلی خویش منحرف شده و دچار مشکلات و تنگناهای بسیاری گردید. از آنجا که این مسائل و مشکلات ریشه در دگرگونیهای ایجاد شده در سطح ملی و بین المللی داشته اند، در فصل دوم تحت شهرنشینی و تحولات اجتماعی اقتصادی ده های تخریر، به چگونگی ظهور و بحث پیرامون نتایج و اثرات آنها پرداخته شده است. زیر فصلهای بحث بالا را عناوینی از قبیل نگاهی بر تحولات اقتصادی ایران در دهه های اخیر، اصلاحات ارضی و اثرات آن بر رشد شهرنشینی، مهاجرت روستائیان به شهرها، حاشیه نشینی در ایران و تمرکزگرایی و بهم خوردن شبکه شهری در ایران تشکیل می دهند.

همراه با چنین تغییر و تحولاتی در روند شهرنشینی، برنامه ریزی شهری نیز دچار چنین دگرگونیهایی شد. در بخش دوم کتاب به موضوع شهر و برنامه ریزی شهری در ایران پرداخته شده است. فصلهای سوم و چهارم کتاب تشکیل دهنده این بخش هستند. در فصل سوم به بررسی ویژگیهای برنامه ریزی شهری در دوره باستان و دوره پس از ورود اسلام به ایران پرداخته شده، تا ضمن تکمیل مطالب عنوان شده در فصل اول، به ویژگیهای کالبدی شهرهای ایرانی در دوره های ذکر شده در بالا بیشتر پی برده شود.

هر کدام از اجزاء شهرهای تولیدی - بازرگانی ایران بنا بر نیازهای محلی، شهری و منطقه ای و حتی ملی و جهانی (مانند بازار) شکل گرفته، رشد کرده و تکامل یافته اند و در ارتباط با هم مجموعه فضایی کاملی را متناسب با شرایط و نیازهای آنروزی به وجود آورده اند. تغییر اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، تغییر شیوه شهرنشینی، دگرگونی در شکل کالبدی بافتهای قدیمی و تغییر یا تضعیف نقش عناصر و اجزاء شهرهای قدیمی و در کل حاکم شدن شرایط جدید، روابطی تازه و متفاوت با قدیم را طلب کرد، نیازهای روزمره شهروندان نیز به این مسئله دامن زد اما از آنجا که این تغییر نقشها و دگرگونیهای کالبدی با مطالعه و برنامه ریزی همراه نبود، نتیجه اش از هم پاشیدگی بافت شهرهای ایرانی و از بین رفتن یا تضعیف روابط اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و... حاکم بر آنها

شد. در فصل چهارم ضمن ارائه تحلیلی از چگونگی تغییر شکل‌های کالبدی شهرهای قدیمی - به لحاظ تبعیت از شرایط دوره جدید و از بین رفتن عناصر و اجزاء قدیمی و یا تضعیف و تغییر نقش آنها - رشد و گسترش فضایی شهرها نیز مطالعه شده است. در این قسمت ضمن بررسی چگونگی رشد و گسترش سرسام آور شهرها و لبریز شدن آنها از جمعیت، مشکلات به وجود آمده نیز در ارتباط با بحث‌های قبلی مورد تحلیل قرار می‌گیرند. در قسمت سوم فصل چهارم به چگونگی روند تکوین اقدامات شهرسازی و نحوه تهیه طرح‌های جامع شهری و همچنین مسائل قابل بحث در این مورد پرداخته شده و سعی گردیده تا نقاط قوت و ضعف آنها و دلایل عدم کسب موفقیت کامل آنها مورد بررسی قرار گیرد. در قسمت چهارم نیز ابتدا تاریخچه ایجاد شهرهای جدید در ایران ارائه شده و سپس به تحلیل موردی و مختصر چند شهر جدید و بررسی اصول و شرایط مستولی بر ایجاد آنها و شهرک‌های صنعتی - چه آنهایی که ساخته شده اند و چه آنهایی که در حال برنامه ریزی و احداث هستند - پرداخته شده است. در آخر فهرست منابع و مآخذ مورد استفاده در کتاب، به زبانهای فارسی و انگلیسی تنظیم و آورده شده است.

یاد آور می شود، آنچه که در این کتاب ارائه می شود گامی است در ابتدای راهی طولانی که بدون شک خالی از اشتباه یا اشکال نمی باشد. یقیناً هر گونه راهنمایی، پیشنهاد یا انتقاد از جانب سروران گرامی می تواند در پربار شدن محتوای علمی و تخصصی مطالعات و تحقیقات بعدی و استواری گامهای فردا مفید واقع شود.

اما یاد آوری این نکته نیز لازم است که هر آنچه که از سوی هر کس بر زبان می آید یا بر کاغذ می نشیند، شرحی است گذرا از دریای متلاطم اندیشه او و اگر از عشق نشأت گرفته باشد، نشانی است از رازی بزرگ به قول خواجه شیراز:

دلنشین شد سخنم تا تو قبولش کردی آری آری سخن عشق نشانی دارد
در ره عشق نشد کس به یقین محرم راز هر کس بر حسب فهم گمانی دارد.